

HÜRUFİLİK – AZƏRBAYCANIN RUHANİ MAHİYYƏTİDİR

Soylu Atalı: Ürəyinizdə Günəş olsun, istəkli soydaşlarımız!

Bu gün biz Azərbaycanımızın Ruhani Mahiyyətini ifadə eləyən Hürufilik mövzusu ilə görüşünüze gəlirik. Hürufilik – Azərbaycanın sifətini dünyada bəlli eləyən böyük hadisələrimizdən biridir. Ona görə də biz Hürufilik məsələsini mövzuya gətirdik. Bu gün Azərbaycanda dini düşüncəli insanlar var ki, onlar Hürufiliyin böyüklərini – Nəimini, Nəsimini məqsədyönlü şəkildə məhdudlaşdırmağa, aşağılamağa meyl edirlər. Onları müsəlman elan eləməklə cəmiyyətdə bir çaşqınlıq yaradırlar, həm də Hürufiliyin mahiyyətini təhrif edirlər. Bu vaxta qədər Hürufiliklə bağlı müəyyən elmi araşdırmalar olub. Bu da ən çox adın üzərində vurğulanıb. Əslində bu böyüklükdə hadisə icma səviyyəsində bilinib, toplum tərəfindən ciddi tanınmayıb, dərk olunmayıb. Bir tərəfdən Azərbaycanın fəxri olan, başucalığı olan Hürufilikdən yurdumuzda ciddi ədəbiyyatlar yoxdur, başqa bir tərəfdən, olanlar da düzgün araşdırılıb təqdim olunmur. Hürufiliyin milli-bəşəri dəyəri əsasən Nəsiminin şeirlərində ifadə olunub. Onu da, dediyimiz kimi, yad baxışların təsiri altında çəkinib dilə gətirmirlər, yaxud təhrif eləməyə çalışırlar. Bu cəhətdən ***Hürufilər bizim fəlakətli fəxrimizdir – Onların edamı faciəmizdir, çünki onların özləri ilə birgə düşüncə sistemləri də “edam olundu”***. Nəiminin düşüncəsini özündə daşıyan “Cavidannamə” Azərbaycanda yoxdu. Onun orijinalı başqa ölkələrdə saxlanılır. Ümumiyyətlə, bizim böyük dəyərlərimizin əsilləri öz əlimizdə deyil. Biz nəyisə istəyəndə ya vermirlər, ya da təhrif olunmuş nüsxələr verirlər. Çox qəribədir, yazılı abidələrimiz, dəyərlərimiz sanki hamıya gərəkdir, Azərbaycanın özünə gərək deyil. Başqalarına da ən çox gizləmək üçün gərək olur. Bizə isə yalnız ad qalır. Adı biz sevirik, ancaq adla var ola bilmirik, çünki addan daha dərinə düşüncə, baxış var ki, onunla biz millət ola bilərik, simamızı qoruya bilərik.

Burada biz Hürufilik məsələsinə yalnız öz milli açımımızdan, öz ölçümüzdən yanaşıırıq. Konkret olaraq, Asif Atanın yaratdığı Dünyabaxışın meyarı ilə məsələyə yanaşıırıq, onun ortaya qoyduğu dəyərləri təqdim eləməyə çalışırıq. Bu bir məktəbdir. Biz bu Məktəbin həm öyrənciləriyik, həm də öyrətmənləriyik. Öyrəndiklərimizi öyrətmək istəyirik. Biz istəyirik ki, düşüncə sistemi yalnız məktəb səviyyəsində qalmasın, böyük bir Hərəkətə çevrilsin. Hərəkətə çevriləndə xalq yaranır, Azadlıq yaranır. Məktəb səviyyəsində onun içində ayrı-ayrı şəxsiyyətlər yaranır. Söz yox ki, bu şəxsiyyətlər də Hərəkətə stimül verir, yönəldir. Ancaq o şərtlə ki, dediyimiz kimi, böyük işlər məktəblə məhdudlaşmamalıdır, daim genişlənməli, inkişaf etməlidir.

Xalqın yaranması – Tarixi şəxsiyyətlər verməkdən daha dərin məsələdir.

İndi Hürufiliklə bağlı müəyyən faktları təqdim eləyək – bütövlük və ardıcılıq üçün.

Abil Ulusoy: İstənilən təlimin, baxışın yarandığı məkan çox önəmli faktır. Azərbaycan Hürufiliyin vətənidir. Hürufilik – yarandığı dövrə qədər insana verilmiş ən ali qiymət idi, bəşəriyyətə gərək olan bir dəyər idi. Bizim üçün sevindirici haldır ki, bu təlim məhz Azərbaycanda yaranmışdır. Hürufiliyin yaradıcısı (banisi) Fəzlullah Nəimi (Əl-Hürufi çağırılırdı, bildirildiyinə görə əsl adı Əbdürrəhman imiş. Onun adlarından biri də Sail olub). Azərbaycanın Güneyində 1340-cı ildə doğulub. 1386-cı ildə öz təlimini Təbrizdə elan edib. Nəimi bu təlimin yaradıcısı kimi “Cavidannamə”dən (təlimin baş kitabı) başqa beş kitabın da müəllifi idi. Mənbələr göstərir ki, Nəiminin bunlardan başqa bir əsəri də olubdur. Bu fikir tam təsdiqini tapmayıb. Ancaq belə güman olunur ki, həmin kitab olub, bildirildiyinə görə o, Sarayevada saxlanılır.

Deyildi ki, təlimin əsas kitabı “Cavidannamə”dir. O da iki hissədən ibarətdir: “Böyük Cavidannamə” və “Kiçik Cavidannamə”. Soylu bəy qeyd elədi, təəssüf ki, “Cavidannamə” Azərbaycanda yoxdur. “Böyük Cavidannamə” Misirdə saxlanılır, 853 səhifədən ibarətdir – lüğətli izahı ilə bir yerdə. Misirin ən böyük kitabxanasındadır. Biz öz tərəfimizdən xeyli səylər göstərdik ki, həmin kitab Azərbaycana gətirilsin. Onun burada tərcüməsinə və çapına nail olaq. Çox təəssüf ki, bu səylər hələlik heç bir nəticə verməyib. Misirin Azərbaycandakı səfirliyinə

müraciət olundu, eləcə də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasına – onun Şərq kitabxanasına. Müxtəlif şəkildə imtinalar var. Baxmayaraq ki, Azərbaycan dövləti ilə Misir dövləti arasında mədəni sərvətlərin mübadiləsi ilə bağlı razılaşmalar var, belə deyək ki, natura halında dəyişdirilməsiylə yox, sadəcə olaraq, onların üzünü köçürüb dəyişdirmək olardı. Ancaq nədənsə bizə mənsub olan az əhəmiyyətli mədəni sərvətlərimizi bizə verirlər, “Cavidannamə”ni isə verməkdən birmənalı şəkildə imtina edirlər. Yəqin bu, nə vaxtsa baş tutacaqdır. Artıq “Cavidannamə”nin müəyyən hissələri ilə əlaqədar Elmlər Akademiyasının müəyyən institutlarında söhbətlər gedir, ancaq bu, “Cavidannamə”nin özü deyil.

Müəyyən bilgilərə görə “Kiçik Cavidannamə” isə Tehran Universitetinin kitabxanasında var – 216 səhifədir, deyəsən. Əbdülhəmid adlı bir nəfərin şəxsi kitabxanasında imiş, sonradan oraya təhvil verib.

Məşğul olmaq istəyənlər üçün Nəiminin başqa əsərlərinin də adlarını bildirmək istəyirəm: Böyük, əbədi mənası verən “Kəbireyi Cavidannamə” və “Cavidanisaqır” deyilən “Kiçik Cavidannamə”; “Ərsnamə” – taxt-tac haqqında kitabdır; Məhəbbətnamədir, – dördüncü kitab; “Naumnamə” (Yuxugörmə haqqında kitab – bu kitab “Allah işığı axtaranlar üçün idi) beşinci kitabıdır və altıncı kitabı “Vəsiyyətnamə”dir. Hələ tam dəqiqləşməyən yeddinci kitabın adı bizə məlum deyil. Bilgi var ki, Nəimi “Cavidannamə” kitabını Bakıda yazıbdır.

Hüruflərin yetişdiyi dövr həm də bir fəthlik dövrü idi. Bilirsiniz ki, dünyanı fəth etmək iddiasında olan Əmir Teymur var idi. Bu da türk idi. Ancaq dünyanı o şəkildə fəth etmək antiinsani bir gediş idi, ancaq bu tərəfdə insana ən yüksək qiymət verilirdi. Bu qiymət Nəimi təliminin ən güclü aparıcısı olan Nəsiminin diliylə belə ifadə olunurdu:

*Hər kimsə etmirsə insana səcdə,
Ol məndə şeytan gedər, şeytan gələr...*

İnsana səcdəyə çağırış idi. Bəşər tarixində hüruflərə qədər İnsana səcdəyə çağırış olmamışdı. İnsandakı Allahu görürdülər Hüruflər. O dövr üçün bu münasibət fəvqəladə bir hadisə idi.

Nəimi təlimi Azərbaycanda məhdudlaşmırdı, Türkiyəyə, Şərq ölkələrinə yayılmağa başlamışdı. Türkiyədə bu təlimi yayan Nəiminin yaxın silahdaşlarından biri olan Əliullah idi. Nəsimi yaradıcılığının da burada çox böyük rolu var idi. Türkiyədə (yəni Osmanlıda) hakim olan I Sultan Muradın və Muradxan Qazinin zamanında Hüruflilik geniş yayılmağa başlamışdı. Nəiminin ən yaxın tələbələrindən biri – Mahmud Qəznəvi Nöqtəvizm təliminin yaradıcısı olub. Bu təlimə görə nöqtə ilahi idi (rəqəmlər yox). Nöqtələr Allahın mahiyyətini özündə birləşdirir.

Ağşın Ağkəmərlisi: Siz söhbətimizin əsas mahiyyətinə toxundunuz. Bəzi məqamları vurğulamaqla söhbətə qatılmaq istəyirəm. Həqiqətən Hüruflilik sadəcə tarixi bir hadisə deyil. Onun mahiyyətində başqa şeylər var. Azərbaycan yadelli işğalçıların amansız təsirlərinə məruz qaldığından ciddi narahatlıqlar ortaya çıxırdı. Fəzlullah Nəimi torpağın xilas olmasını deyil, millətin xilas olmasını əsas götürürdü. Millətə sahib çıxmaq gerek idi. Bunun üçün hansısa bir əməl olmalı idi. Bu əməl hərflərdən ibarət olan düşüncə idi. Ancaq bu əməl tək hərflər məsələsi ilə məhdudlaşmırdı. Onun başqa mahiyyəti vardı. Hürufliliyin içində bizim kimliyimiz vardı, türkçülüymüz vardı, adət-ənənələrimiz vardı. Bizim varlığımız vardı. O varlıq ki, ərəb qəsbkarları tərəfindən tapdalanmışdı. O varlıq ki, məhv olmaqda idi. Özünəqayıdış üçün, özünü tanımaq üçün maariflənmək, savadlanmaq lazım idi. Nəimi İnsanın böyüklüyünü Hüruflilikdə görürdü.

Hər bir şeyin bir görünməyən tərəfi var. O görünməyən tərəf insanın özüdür. İnsan o dövrdə görünməmiş dərəcədə aşağılanmışdı. Kəlləlikdən, əsarətdən qurtarmaq üçün insana dəyər vermək lazım idi. Hüruflilik bu dəyəri yaratdı – insanı Allahlıq zirvəsinə çatdırdı. İnsanın əsas mahiyyəti yaradıcılıqdır. Hüruflilik o yaradıcılığı insana qaytardı. Təriqətlə elə bir bağlılığı olmasa da, mən təbiətin özündən bir misal demək istəyirəm. Barama adı bir sürüngen həşəratdır. Ancaq o öz içinə qapıldığı üçün bir mühit yaradır. Öz içində yaradır. Bu mühit onun öz içinə bağlıdır, –

mahiyyətindən irəli gəlir. Yaranışın tələbi ilə baş verir. Ağıllı insan üçün təbiətin bu halı da bir məktəbdir.

Hüruflilik təbiəti ötən insani bir məktəb idi. İnsana özünün (İnsanın) ilahi keyfiyyətlərini öyrədirdi. Nəsimi bu məktəbin dərin izharçısı idi. Onun çağırışlarında, şeirlərində biz Hürufiliyin məzmununu aydın şəkildə görürük:

*Ey özündən bixəbər qafil, oyan,
Haqqa gəl ki, haqq deyil batil, oyan,
Olma fani aləmə mail, oyan,
Mərifətdən nəsnə qıl hasil, oyan.*

Ümumiyyətlə, Hürufiliyə bir çox yöndən yanaşmaq və öyrənmək mümkündür. Əslində Nəsiminin öz həyatı, öz yaradıcılığı mənəvi bir təriqətdir. İnsanların qəlbini qılınca, ordu ilə fəth eləyə bilməyən azmanların qarşısında Nəsimi ortaya çıxırdı və öz şeirləri ilə insanların qəlbini fəth edirdi. Bu gün biz də tarixi məsələlərlə üz-üzə dayanmırıq, qaçıırıq. N.Hikmətin belə bir sözü var. Deyir “dovşan qorxduğuna görə qaçmır, qaçdığına görə qorxur”. Biz də tarixi həqiqətlərimizi dilə gətirməkdən qaçdığımıza görə qorxuruq. Biz tarixi həqiqətlərlə üz-üzə dayana bilsək, onda bizim kimliyimiz üzə çıxacaq. Onda bizim kimliyimiz bilinəcək.

Soylu Atalı: Azərbaycanda Hürufiliklə ciddi məşğul olurlar. Niyə olurlar?! Məlumdur ki, İslam dininin oturduğu və hökmünün böyük genişliyə malik olduğu bir dövrdə Hürufilik baş qaldırdı. Və Hürufilik mənəviyyətə dinə qarşı idi. Bu gün də Azərbaycanda din öz kütləviləşdirmə psixologiyasıyla yenidən qayıdıb və avamlığın üzərində bərqərar olub. Bu gün hər hansı bir Azərbaycansevər Hürufilik məsələsinin tədqiqi ilə məşğul olmaq istəmir. İstəmirsə, mən onun Azərbaycansevərliyinə bir o qədər inanmıram da. Bayaq Ağşın bəy dedi ki, biz qaçıırıq və qorxuruq. Bəli, biz gələnin qabağından qaçıırıq, dirəniş göstərmirik. Hürufiliklə ona görə məşğul olurlar. Asif Ata deyirdi ki, “təkcə Nəimi bəsdir ki, Azərbaycana səcdə qılasan”. Niyə bunu deyirdi? Çünki insan yalnız Azərbaycanda azadlığa çağırılırdı, yalnız burdakı insana haqq deyilmirdi, bütövlükdə bəşər övladına deyilirdi. Bütövlükdə bəşər övladı o haqqa, mənəvi azadlığa çağırılırdı. Bu çağırışın qarşısında hər şey doğrudan da adi görünürdü, aciz görünürdü. Bu halı Nəimi yaratmışdı.

Ağşın Ağkəmərl: Siz çox gözəl bir məsələyə toxundunuz.

Hürufilikdə belə bir hal var ki, başqa bir yerdə qiblə axtarmaq yox, Azərbaycanı qiblə görmək istəyirdilər. Müqəddəsliyi Kəbədə, Məkkədə yox, Təbrizində, Bakısında görmək istəyirdilər.

Soylu Atalı: Doğrudur. Bayaq mən dedim ki, bəşər övladını Allah sayırdılar. Ancaq burada bir məsələ var ki, kim idi İnsanı Allah sayan?! Axı bu təkcə saymaq məsələsi deyildi. Onun təlimini yaratmışdılar. Və bu təlimdə insan özünü görürdü, öz həqiqəti ilə görüşürdü. Bu isə Azərbaycanda yaranmışdı. Ona görə Azərbaycan təbii olaraq qiblələşir. Azərbaycanda yeni Allahlıq məzmunu təcəllə tapır, yön insana çevrilir, insan özü məbudə çevrilir, qiblələşir. İslam dininin yayıldığı, qaynaqlandığı ünvan Kəbə idi. Bəlkə də ərəb üçün oranın qiblə olması təbii bir haldır. Bu başqa məsələ ki, o ünvan bəşər övladının taleyini Məna ilə nə dərəcədə bağlayır, onun ömrünü məzmunla nə dərəcədə doldurur. Təlim harda yaranır, onun qaynağı haradır, düşüncə harda formalaşır – bu çox əsasdır. Düşüncənin formalaşdığı ünvan insan üçün qibləyə çevrilir. İnsan qibləni seçəndə gərək ciddi düşünsün ki, onun tapınağı ona nə verir, nə dərəcədə onun ruhu azad olur, nə dərəcədə o öz mənasına bərabər yaşayır?! Bilirsinizmi, insanı əsarətə salan qiblə də var, onu əsarətdən qurtaran qiblə də. İnsan qibləni ürəyi ilə, düşüncəsi ilə seçib, yoxsa qiblə ona zorla sınıb?! Biz də deyirik ki, insanı ruhani əsarətdən xilas eləyən yön gərəkdir. Və Hürufilik insana ruhani azadlıq verən yön idi. Bəli, Nəiminin dayandığı, Haray çəkdiyi ünvan müqəddəs qiblə idi və bu bütövlükdə bəşəriyyətə gərək idi. Heç kim bizə deyə bilməz ki, siz Kəbəni

özünüzünkü saymırsınız, ancaq Nəiminin dayandığı ünvanı bəşər üçün müqəddəs bilirsiniz. Biz heç nəyi bəşəriyyətə sırmağın tərəfdarı deyilik. Ancaq insanı insan eləyən, özünə bənzədən hadisəyə bəşərin biganə qalmasını da doğru saymırıq. **Əsarətdən qiblə olmaz. Qiblə Azadlıqdan olar.** Hürufilik ruhani azadlıq demək idi və Azərbaycan bu ruhani azadlığın yurdu idi.

Bilirsiniz ki, bəşər tarixi böyük həngamələr tarixidir. Nə qədər döyüşlər, zülm, əsarət mövcud olub bütün dövrlərdə. İnsan gah əsarətə düşüb, gah əsarətdən çıxıb. Əsarətə düşüb nə deməkdir, əsarətdən çıxıb nə deməkdir?! Nə qədər qılınca insanın boynunu vurub özlərinə tabe edirlər, nə qədər ayrı-ayrı məmləkəti işğal edirlər. Ancaq bunların heç birini əldə saxlamaq, tabeçilikdə saxlamaq qılınca baş tutmur. İşğal elədikləri yerlərdə ruhani dəyişiklik, mədəni dəyişiklik törədirlər və yalnız bunun hesabına əsarətin ömrünü uzada bilirlər. Əsarət mədəniyyətə vasitəsilə, ideya vasitəsilə insanın ruhuna hakim kəsilir və bərkiyib qalır. Təkcə qol gücünə əsarət yaşamır. Əsarət – ruhani assimilyasiya deməkdir. Ona görə də Hürufilik Azərbaycanın ruhunun azadlığı məsələsi idi.

Biz bu məsələni araşdırdıqca təbii şəkildə mühüm bir məqamın üzərində dayanırıq. Hürufiliyin yarandığı tarixi bir şərait var idi. Bu şərait cahanşümul bir imperatorun – Teymurun gücü ilə formalaşmışdı. İmperator heç bir təriqət-filan tanımırdı, Nəimi, Nəsimi tanımırdı, tanımaq belə istəmirdi. Ancaq bizim müasir cəmiyyətimiz də ayrı-ayrı vətənsəvərlər Teymurla da öyünür, Hürufilərlə də. Halbuki Teymur başının üstünə İslam bayrağı qaldırmışdı, Hürufilərin bayrağı isə Azərbaycanın ruhani mahiyyətini ifadə edirdi. Yəni insanın qul olması ideyası hara, Allah olması ideyası hara. Bu səbəbdən də əslində Teymur Azərbaycanın ruhani mahiyyətinə qarşı idi. Asif Ata deyir “Teymur türkün hədəf getmiş enerjisidir”. Biz Teymurla öyünə bilmirik. Məsələyə hər b tarixi nöqteyi-nəzərdən yanaşanda bəlkə də öyünmək olar. Ancaq məsələyə insanilik baxımından yanaşanda öyünmək üçün heç bir əsas tapmırsan. Çünki Teymur Azərbaycana ciddi zərbə vurdu. Mahiyyətə bütövlükdə türkcə zərbə vurdu. Nəimiyyə, Nəsimiyyə vurduğu zərbə türkcə vurulan zərbə idi. Hökmdarlara Allah lazım deyildi, – yəni İnsan adında Allah. Hökmdarlara qul lazım idi, kölə lazım idi. Hökmdarlara ağılında köləlik oturuşmuş əsgər lazım idi ki, ona, onun səltənətinə xidmət eləsin, onun iradəsinə tabe olsun – “Bir”in hökmdarlığına itaət göstərsin. “Bir”in iradəsinə tabe olan əsgər yalnız qol işlədirdi. O qolu da əslində özünə qarşı işlədirdi, mahiyyətinə qarşı işlədirdi. İnsanlığa qarşı işlətmək – əslində özünə qarşı işlətmək idi. Ona görə də heç bir dövrdə fəthlər, hökmdarlar insanilik axtarışında olmayıblar. İnsanilik onlara lazım olmayıb. Bu səbəbdən də Teymur Nəimini atın quyruğunda Bakıdan Səmərqəndə qədər sürütdürüb parça-parça elətdirdi. Nəsimi baş götürüb Hələbə getdi, orada edam olundu. Yəni bu cür halların baş verməsi – İnsanlığın böyük bir faciəsi idi. Bu əməllər Azərbaycanın özündən ayrılmasına yönəlik atılan imza idi, vurulan möhür idi.

Əgər “İnsan Allahdır” ideyası hökmdar qılincına tuş gəlib, hökmdar səltənətinə qurban verilməsəydi, əminliklə demək olar ki, Azərbaycanın dünyada özünəməxsus yeri olacaqdı. Dünyanın halında dəyişikliklər olacaqdı. Asif Atanın təbircə desək, “Azərbaycan indiki səviyyəsindən qat-qat yüksək olacaqdı – Hürufilərin Allah dediyi insanı Teymur diri-diri divara hördürməsəydi”.

Fəthlik – fiziki və mənəvi soyqırım deməkdir, Bəşəri mahiyyətə qarşı yönəlmiş cinayətlər səbəbidir. Və belə bir şəraitdə İnsanilik təlimi yaratmaq və yaymaq – çox böyük qüdrət idi, qəhrəmanlıq idi. Bu yenilməz bir cəsarət idi. Hürufilikdə insana aid olan bütün ali keyfiyyətlər üzə çıxmışdı. Və o keyfiyyətlər doğrudan da insanın Allah olmasını göstərirdi. Əgər hökmdarlıq qılincı olmasaydı, bəlkə də Hürufilik geniş yayıla bilərdi. Qılinc onun qabağını kəsdi.

Əsarəti qılınca vermək olur, insanları qorxutmaqla yavaş-yavaş əsarətə alışdırırlar. Bununla da insan öz Allahlıq mənasından ayrılır. Ancaq insanı azadlığa yönəltmək, alışdırmaq çox böyük əzab tələb eləyir. O, qılınca başa gəlmir, o məsələ hədə ilə, qorxu ilə əmələ gəlmir. Burada insan qəlbinin böyüməsi lazımdır. Bax, belə bir işin başlaması çox mühüm bir hadisədir. Bizim yurdumuzda başlayan bu cür böyük işlər təəssüf ki, zaman-zaman məhv edilib. Bu da bizim ruhani talanmağımızın, hətta coğrafi talanmağımızın əsasını qoydu.

Abil Ulusoy: Mən bir məsələyə toxunmaq istəyirəm. Azərbaycanda bu gün də ruhani bir Hərəkət var – Mütləqə İnam Ocağı. Azərbaycanın potensialı bir millət olaraq imkan verir ki, yaşasın, inkişaf eləsin. Burada başqa bir məsələ də var – Dövlət və bu dövlətin mənsub olduğu xalqın yaratdığı ruhaniyyət. Dövlətin həmin ruhaniyyətə niyə yiyəlik eləyə bilməməsi məsələsi. O dövrdə dövlət öz yurdunda yaranan ruhaniyyəti qurban verdi. Bəşəriyyətin ali söz dəyənlərini dövlət müdafiə eləyə bilmədi. Azərbaycanda bu gün də belə bir hadisə baş verə bilər, onun sabahkı tarixində də belə bir şey ola bilər. Bunları önləmək üçün nələr etmək lazımdır?! Bu da bir məsələdir. Əgər Nəimi müdafiə olunsaydı, Soylu bəyin dediyi kimi, Azərbaycan hansı səviyyədə olacaqdı?! Azərbaycanın həmin dövr üçün tutduğu mövqe məhz elə Hürufilik idi. Hürufilər Azərbaycan xalqının iradəsini ifadə eləyirdilər. Və çox gözəl ifadə eləyirdilər. İstəyirdim ki, Azərbaycanda bir nümunə yaransın ki, addımlarımız yurdunda yaranan yaxşı nə varsa, onun məhv olunmasına doğru deyil, yaşamasına doğru atılsın. Burada mən bir müqayisə aparmaq istəyirəm: Quranda deyilir: “Allahdan qorxun, bəlkə xoşbəxt oldunuz”. Hürufilikdə deyilir: “İnsan Allahı özündə tapanda xoşbəxt olur”. Quran: “Dindarlar, özünüza köməyi səbr və dua da tapın”. Hürufi: “İnsan böyükdü, onun arzusu yerinə yetməlidir”.

1394-cü il sentyabrın 2-də Nəimi edam olundu. Əslində bu, insanlığın, insana ali səcdənin edamı idi. Soylu bəy doğru vurğuladı ki, fəthə insan lazım deyildi. Ona “göydəki” lazım idi ki, özünü “yerdəki böyük” kimi qəbul elətdirsin. Hürufilərin dediyi ki, nə istəyirsən özündən istə – bunu qəbul eləməkdilər. Bütün müqəddəslikləri isə Azərbaycandan kənarda axtarırdılar. Müqəddəsliyin Məkkədə axtarıldığı bir vaxtda 46 yaşında bir papaqçı gəlib Təbrizdə öz təlimini ortaya qoyur və elan eləyir ki, İnsan Allahdır. İnsan kamillik səviyyəsinə qalxmalıdır. Kamil İnsan Allah ola bilər, cahil insan Allah ola bilməz. Fəthlikdə döyüş qabiliyyəti var, hərbi bacarıq var, ancaq o, kamillik deyil. Onun ətrafında olanlar kamil olmaq istəmirdilər, yaxşı döyüşçü olmaq istəyirdilər. Qana susayırdılar, qənimətə susayırdılar. Ancaq onların qarşısına biri çıxıb deyirdi ki, “Haqqa əyan oldu, gəlin Həqqi görün!” Yenə əvvəlki fikrimə qayıdıram ki, Azərbaycanda güclü dövlət olmalıydı ki, belə böyük bir təlimə yiyəlik eləsin, onu özünün ideologiyasına çevirsin. Elə indi də vurğulamaq istəyirəm ki, Azərbaycanın Quzeyində yaranan dövlət burada yaranan çağdaş ruhani həyatımıza sayğı ilə yanaşsın, bu Hərəkatın təsirləri Güney Azərbaycana yerisin, onun zəvvarları Türk Dünyasına yayılsın. Azərbaycandan başlayan bu Ruhani Hərəkat bütün bəşəriyyətə yayıla bilər. Asif Atanın carı olan “İnsanlaşın – İnsanlaşdırın!” harayı ümumbəşər səviyyəsində böyük hadisəyə çevrilə bilər.

Ağşın Ağkəmərlı: Hürufiliyin haqlı və doğru olduğu onunla sübut olunur ki, bu gün ondan sevgi ilə bəhs olunur. Teymur isə insanlığın faciəsi kimi araşdırılır. Ən əsası odur ki, Teymur yad ideya daşıyıcısı idi, Hürufilik isə Azərbaycan ruhunun ifadəsi idi, türk varlığını bildirirdi. Çox təəssüf ki, Şah İsmayıl Xətəimiz də Hürufiliyi doğru qiymətləndirə bilmədi, faciəmizdən dərs götürmədi.

Hürufilik insanın görünməyən tərəfini açırdı. Bir otaq yalnız daş, palçıq deyil, qapı təkə ağac, ya dəmir deyil, onun içində bir əmniyyət vardı. Bu qoruculuq əmniyyətidir. Bu qoruculuqda bir varlıq var. Qapı ona görə hansısa bir mənanı daşıyır. Hürufilik – insanın içindən qurulması, qorunması təlimi idi, insana yaradıcılıq imkanı verən bir təlim idi. Ona görə də bizim Hürufiliyə ötürə yanaşmağımız, yan keçməyimiz haqlı deyil. Ondan dərs götürməyimiz vacibdir.

Hürufilik və Xürrəmilik bir-birinə doğma ideyalardır. Onlar arasında bir bağlılıq var. Bu bağlılıq türk millətinin ruhuna hopan bir məsələdir. Onu daim gündəliyə gətirmək lazımdır. Keçmişdəki səhvlərə gələcəyimizdə yol verməməliyik. Tariximizdən dərs götürməliyik. Mən Xürrəmiliyi Hürufilikdən ayrı götürürəm, Füzulinin yaradıcılığındakı insan varlığını onlardan kənarda götürürəm, mən Moləviçiliyi bu hadisələrlə bağlı götürürəm. Və Asif Atanı bu deyilənlərin sintezi, zirvəsi kimi qəbul edirəm. Asif Atanın məfkurəsi, düşüncəsi təkə bir şəxsin düşüncəsi məsələsi deyil, bunun mahiyyətində, görünməyən tərəfində həm Nəsimiçilik var, həm Nəimiçilik var. Bu danılmaz bir faktdır ki, Ocağın mahiyyətində, Asif Atanın ideyasında bütün Xürrəmilik, Sufilik, Hürufilik, Füzulilik öz əksini tapır. Biz hər bir hadisəmizə doğru yanaşsaq, xalqımızın problemlərinin həlli yollarını əldə edə bilməyəcəyik. Biz indiyə qədər

itirə-itirə gəlmişik. İnsanlarımızı itirmişik. İnsanlarımızın öz kimliyini başqa yerlərdə axtardığına görə biz bir bütöv kimi ortaya çıxa bilmirik və dünyaya öz sözümüzü deyə bilmirik.

Bu gün mən evimdə böyüyən uşağın yad ruhda böyüməsinin qarşısını ala bilmirəmsə, o mənim adamım deyil, mənim evimdə yadlığı təmsil eləyir. Çünki kimliyini başqa yerdə axtarır. Bu faciəmizin təməli dünən, srağagün qoyulmayıb, deyərdim ki, 1400 ildir başlayıb faciələrimiz. Faciədən çıxmaq üçün itirdiklərimizin fərfinə varmalıyıq. Öz milli-ruhani istəyimizi ortaya qoymalıyıq. Bunun da özülündə, dediyim kimi, Asif Ata ideyaları durur. Asif Atanın ideyalarında həm tarixi faciələrimiz dərk olunur, həm də ruhani xilasımız meydana çıxır.

Soylu Atalı: Bəzi məsələlərə aydınlıq üçün bir əlavə eləmək istəyərdim. Məsələn, Abil bəyin narahatlıqla vurğuladığı ki, Azərbaycan dövləti bir dərs götürsün – öz içində yaranan dəyəərə önəm verə bilsin, heç olmasa onun yayılmasına imkan yaratsın. Təəssüf ki, Azərbaycan dövləti ayrı bir faktdır, hadisədir, Azərbaycan dövlətinin idarəçiliyi tamam ayrı bir şeydir. Hürufilərin dövründə də Azərbaycan hakimiyyəti Şirvanşahdan ibarət idi. O da Teymur kimi bir nəhəngin qarşısında müvazinətini saxlaya bilmirdi. Cılız bir gücə malik idi. Doğrudur, şahda Hürufilərə qarşı müəyyən dərəcədə rəğbət vardı, ancaq heç nə eləyə bilmirdi. Niyə eləyə bilmirdi?! – Dediyimiz kimi, Azərbaycan insanların qəlbində bir ruhani köləlik buxovu vardı. Ona görə Azərbaycan insanları Hürufilərdən tuta bilmirdilər, onların arxasınca gedə bilmirdilər. Onların üstünə qorxu gəlirdi, qılınc gəlirdi. Ona görə də Nəimini, Nəsimini Azərbaycan hakimiyyəti həmin qorxunun qarşısında asanlıqla təslim eləyə bildi, onlardan imtina eləyə bildi. Ümumiyyətlə, dövlətlə xalq arasında münasibət çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xalqın ruhunun yetkinliyi, bütövlüyü, xalqın vahidliyi, birliyi, Azadlığı əslində dövlətin yiyəsidir. Ayrı cür dövlətin yiyəsi yoxdur. Ona görə də xalqın ruhani azadlığı gərəkdir ki, öz dövlətinə sahib çıxmaqla yanaşı, dövlətin başında duranı öz mənəvi-ruhani dəyərlərinin xidmətinə yönəldə bilsin. Gəlin bir az müqayisəli şəkildə baxaq o dövrə də, bu dövrə də. Teymurun ruhu türk ruhu deyildi, ərəb ruhu idi. Teymurun içində ərəb ruhunun təsiri oturmuşdu. “Lailahailləllah” Teymura lazım idi. Çünki xilafətçilik ənənəsi vardı. Osmanlı imperiyasında da o vardı. Teymurda da o vardı. Şirnikirdilər, uymuşdular xilafətçiliyə, uymuşdular hökmdarlıq səltənətinə. Və onlara o lazım idi. Hökmdar səltənət yaradır. Hökmdarlıq səltənəti böyüklüyə qarşı idi. Hökmdar xalq olmaq istəmir, Nəimi xalq olmaq istəyirdi. Ona görə də o, insanın ruhunu dirildirdi. Fərq çox böyükdür. Ona görə də Teymurun nəyinə lazım idi ki, uzun müddət insanların ağına və qəlbinə hakim kəsilmiş qaranlıq bir dünyabaxışa qarşı – İslam dininə qarşı dursun, Hürufiliyi ona qarşı çıxartsın. Hansı ki, Hürufilik heç düz əməlli yayılıb qəbul olunmamışdı da. Teymurun ordusu da itaətkar, müti bir qüvvə idi, onun üstünə yeridiyi xalq da. Hər kəs hər yer həmin qaranlıq dünyabaxışın təsirində idi. Ona görə də Teymura lazım deyildi ki, yeni bir dünyabaxışla meydana çıxsın və ordusunu da həmin dünyabaxışa – Hürufiliyə yönəltsin. Onda o, heç hökmdar olmayacaqdı. Çünki “İnsan Allahdır” ideyasıyla yaşayan insan gedib Allaha qılınc çəkməyəcəkdi axı, onu doğramayacaqdı axı. Ona görə deyirəm ki, Teymurun ruhu ərəb ruhu idi, türk ruhu deyildi. Türk ruhunu Asif Ata çox yüksək dəyərləndirir. Deyir, türk ruhunda insana ali münasibət var, insana səcdə var, insanı göylərdə görmək var. Türk mərddir, birsifətlidir, azğın deyil, qəsdçi deyil. Ancaq insanı diri-diri divara hörməkdə, əlbəttə, sağlam keyfiyyətlər axtarmaq mümkün deyil. Babəkin adını çəkdiniz. Babəki ərəb ruhu və ərəb qolu edam elədi. Nəimini, Nəsimini ərəb ruhu və türk qolu məhv elədi. Türk qolu ərəb ruhuna tabe idi. Türk qolu əslində başı ilə bir yerdə ərəb ruhu qarşısında mütiləşmişdi. Ona görə o qol türk yenilməzlərinin başını kəsə bildi. Ruhsuzlaşmış türk qolu türk varlığına faciə gətirdi.

Möhtəşəm bir hökmdar yenilmişdi ərəb ruhuna, daha doğrusu, ruhsuzluğuna. Yenilmiş öz qarşısında yenilməzlər görmək istəmirdi, yenilməzləri yenmək istəyirdi. Ona görə də onlara təbiidir ki, qılınc çəkməliydi. Gəlin indiki dövrümüzə baxaq. Axı hökmdarların gerçək idarəçiliklərində dəyişiklik var, mahiyyətlərində dəyişiklik yoxdur. Yenə də indiki hakimiyyətdə olanlar türk ruhu ilə yaşamırlar. Yenə də yad ruhun təsiri var, yenə də xalqın özömlüyünə qarşı yadlığın qorunması var. Başqa bir tərəfdən, xalqı soyub talayanlar necə türk ruhu ilə yaşaya bilərlər?! Xalqın başında duranlar onun ruhunu təmsil eləmirlər. Belə olan halda xalqın qayğısını

çəkmək onların ağına belə gəlməz. Yəni başda duran baş olsun, doğrudan da, ayaq olmasın gərək. Başda duran ayaq olanda xalqın ruhunu ayaqlayır, onu məhv eləyir...

Ağşın Ağkəmərlisi: Bəli, siz düz deyirsiniz. Elə ona görə də iqtidarda qalmaq üçün başqa bir ideologiya daşımaq lazımdır. Hətta o dövrdən bu dövrə qədər o ənənə davam eləyir ki, xalqın dilində danışmamaq lazımdır, xalqdan fərqli görünmək lazımdır. Siz çox gözəl bir məqama toxundunuz. Əgər Teymur dünyanın yarısını fəth etmişdisə, özü birbaşa ərəb köləsi idi. Özü başqa bir ideoloji ilə fəth olunmuş şəxs idi. Ona görədir ki, belə şəxslər əbədi qalmır, ona görədir ki, biz Teymuru türkün qaranlıq səhifəsi kimi yad edirik.

Abil Ulusoy: Soylu bəy çox doğru deyir ki, Teymurun harayı “Lailəhailəllah” idi, qibləsi türk yurdunda deyildi. Ancaq Hürufiliyi şeir ruhu ilə yaşadan Nəsimi deyirdi ki, “Fəzlullahdır lailəhailəllahımız”.

Fatehliyə yarayırdı dinin çağırdığı “Lailəhailəllah”, insanlığa yaramırdı.

Hürufizmin Azərbaycandakı əsas ideoloqlarından biri Əliullah idi. Əbülhəsən Əliullah 12 yaşında İsfahanda Fəzlə tanış olur və sonralar Hürufiliyi Yaxın Şərqdə yaymağa başlayır. Türkiyəyə Hürufiliyi o gətirir. Əliullahın aşağıdakı kitabları var:

1. Kürsünamə (Taxt-tac haqqında kitab).
2. Tovhidnamə (Birlik haqqında kitab).
3. Bəşarətnamə.

Əliullah 1427-ci ildə işgəncələrlə öldürülüb.

Hürufiliyin yayıcılarından biri də Nəiminin böyük oğlu Nurullah olub.

Hürufiliyin Türkiyədəki banisi Seyid İsxak: “Şəhadət verirəm Fəzldən başqa Allah yoxdur” deyirdi.

Ağşın Ağkəmərlisi: Tarixi fəlakətlərimizin, faciələrimizin aradan qaldırılması üçün bir neçə dəfə cəhdlər olubdur. Bu cəhdlərin çoxu alınmayıb. Çünki bu cəhdlərin mahiyyətində özgələrin əli var. Məsələn üçün bir İsmayili təriqəti vardı, eləcə də Sufilik təriqəti vardı. Ancaq bunların hər birində Azərbaycan türklüyünün ruhu müəyyən qədər ifadə olunurdu, tam ifadə olunmurdu. Ona görə bu baxışlar bizim işimizə yaramayıb. Faciələrimizin aradan qaldırılmasında bunlar rol oynaya bilməyibdir. Doğrudur, Sufiliyə bağlı olan Şah İsmayıl da müəyyən mənada Azərbaycan ruhu görmək olur, ancaq onun da xəmiri yad suyu ilə həll edilmiş, yad əllərlə yoğrulmuşdur.

Bəli, ancaq Mütəqə İnam Ocağında məsələ çox fərqlidir. Bu gün cəsarətlə deyə bilərəm ki, tariximizdəkilərdən fərqli olaraq, bu Ocaqda kimliyimiz, Azərbaycan ruhu yüz də yüz öz əksini tapıbdır.

Abil Ulusoy: Hürufiliyin yayılmasının qarşısını hərtərəfli şəkildə türk özü kəsibdir. Şah İsmayıl Xətəinin adını çəkdiniz. Təəssüf ki, o cür qüdrətli bir fatehimiz Hürufiliyə yiyə durmadı. Əksinə onun davamçıları – konkret Sirurini, Tüfeylini sarayına gətirdi və onları saray mühitində əzdi. Sonradan onlarda Hürufilikdən əsər-əlamət qalmadı. Türk özü istəsəydi, Hürufilik dünya səviyyəsində yayılardı.

Ağşın Ağkəmərlisi: Ona görə Atalar deyib ki, “keçmişinə xor baxan, gələcəyinə kor baxar”. Şah İsmayılımız da tariximizdən dərs götürmədi. Yad ruhu yaşatdı, yad ruha xidmət elədi. Təəssüf ki, biz hələ də bu psixologiyayı daşıyıyıq. Ona görə həmişə sıfırdan başlamışıq və hardasa qırılmışıq.

Abil Ulusoy: Yenə mən qayıdıram məsələnin o cəhətinə ki, biz yurduğumuzda yaranan dəyərlərin öyrənilməsinə istəyirik. Bu gün Hürufilik mövzusunə müraciət eləməyimizin də əsasında bu durur. Ağşın bəyin dediyi kimi, Ocaqda tariximizdə yaranan dəyərlər ən ali keyfiyyətləri ilə öz əksini tapıb. Asif Ata böyük bir dəyər sistemi yaradıb və onun fəlsəfəsini ortaya qoyub. İndi xalqımızda yiyəlik duyğusu yaranmalıdır.

...Ona görə də bugünün özündə Mütləqə İnam Ocağı Azərbaycanda ciddi oturuşarsa, mən inanıram ki, tarixdən üstün bir inkişaf mərhələmiz başlayacaq.

Ağşın Ağkəmərlili: Biz faciələrimizi yalnız tarixdən oxumalı deyilik. Hər bir böyük şəxsiyyətlərimizin faciəsini təkcə o şəxslərin özünə bağlamamalıyıq, millətimizin faciəsi kimi qəbul etməliyik və dərk etməliyik.

Abil Ulusoy: Boşluqları düzgün qiymətləndirməliyik, çatışmayanları düzgün təyin etməliyik. Əslində Azərbaycanın faciələri ümumtürk faciələridir. Bizim adını çəkdiyimiz dəyərlər təkcə Azərbaycana deyil, bütün Türk Dünyasına lazımdır – Türkiyəyə lazımdır, Orta Asiyaya lazımdır.

Deyirik, Türkiyədə Ərdoğanın yolu yoxdur. Bəs o birilərin yolu nədir?! Yolsuzluq fəlakətindən çıxmaq istəyiriksə, Asif Atanın yaratdığı Mütləqə İnam Təlimi çıxmalıdır Azərbaycandan qırağa. Türk Dünyasında bilinməli və öyrənilməlidir.

Soylu Atalı: Çox gözəl. Biz artıq saygılı dinləyicilərimizlə, oxucularımızla bu söhbətimizin müəyyən bir yekun mərhələsinə gəlib çıxdıq. Söz yox ki, istər Hürufiliyi, istərsə adını çəkdiyimiz o biri hadisələri elmi cəhətdən bizdən yaxşı bilənlər var. Ancaq biz hesab edirik ki, məsələləri elmi cəhətdən bizdən güclü bilmək önəmli deyil. O məsələləri həqiqət səviyyəsində ortaya qoymaq və xalqa çatdırmaq önəmlidir. Və nəinki xalqa çatdırılmalıdır, dərin dəyərlərimiz xalq ruhunun özülü kimi yaşadılmalıdır. Təəssüf ki, dərin məsələlərimizə birtərəfli yanaşma və onları yad qaynaqlara bağlama ənənəsi var. O ki qaldı Sufilik məsələsi haqda deyilənlər – sufilərdə fərd məsələsi əsas idi, millət məsələsi yox idi. Fərd kamilləşir – tərki dünyalıq səviyyəsində. Yəni dünyanın həşirindən, naz-nemətindən uzaqlaşmaq, özünə çəkilmək, öz içində yaşamaq. Hürufilərdə bunlardan fərqli cəhətlər vardı. Özəllikcə, Hürufilər hər yərə gedirdilər, işlərini qururdular. Ancaq bununla belə, bunlarda da milli məsələlər qoyulmurdu. Milli məsələlərdən yan keçməklə isə bəşəri mərhələyə keçmək mümkün deyil. Mütləqə İnam Dünyabaxışına gəlincə isə məsələ bir neçə cəhətdən fərqlidir. Məsələn, Mütləqə İnam təriqət deyil, müstəqil dünyabaxışdır və bu baxışın heç bir qaynaqla ortaqlığı yoxdur. Təriqət əsasən hansısa bir dünyabaxışın içindən çıxır – nəyəsə etiraz edir, nəyisə təsdiq edir. Dünyabaxış isə dediyim kimi, öz içindən təməl tapır. İkinci bir məsələ, Ocaqda qoyulan ideyalar heç bir dünyabaxışda bu səviyyədə qoyulub həllini tapmayıb. Məsələn, əslində heç bir dünyabaxışda “Xəlqi Birlik” və “Müstəqil Vətən” ideyaları qoyulmayıb. Bu, çox prinsipial məsələdir. Bununla belə, nə millət məsələsinin qoyuluşu, nə də vətən məsələsinin qoyuluşu heç bir xalqa və onun yurduna qarşı özündə balaca bir element belə daşımır. Mütləqə İnam, Kamil İnsan, Özümlü Şərq, Ləyaqətli Bəşər, Xəlqi Birlik, Müstəqil Vətən – bu ideyaların hər biri bəşəri səviyyədə qoyulur.

Ola bilər ki, müasir dünya üçün bizim qoyduğumuz bu məsələlər heç də aktual deyil. Müasir dünya demokratiya havası çalır. Demokratiyada insan əyləncə hadisəsidir. Demokratiyaya şəxsiyyət gərək deyil. Halbuki xalqın yaranması şəxsiyyətin yaranması ilə başlayır. Ona görə bizim toxunduğumuz məsələlər bizim xalqımız üçün olduqca aktualdır. Hələ dünya qəbul elədi, ya eləmədi, bəşəriyyət üçün də belə məsələlərin aktual olduğunu düşünürük. Dünyada insana qiymət verilmədiyi bir vaxtda, insanın az qala əşya, heyvan səviyyəsində tutulduğu bir vaxtda bu məsələlərin böyük əhəmiyyəti var. Biz həm də üzümüzü dünyaya tutub bildiririk ki, Azərbaycan, eləcə də bütövlükdə türk milləti belə ali dəyərlərin yaradıcısıdır. Bəşəriyyətin böyük fəlakətlərlə üzləşməsi belə ali dəyərlərdən imtina hesabına əmələ gəlir.

Ağşın Ağkəmərlili: Biz Ocaq prinsipləri ilə təkcə millətimizdə deyil, dünyada bir dönüş mərhələsinin başladığını deyirik.

Abil Ulusoy: Bizim bugünkü söhbətimiz tarixi çözmək mənası daşımır, bugünə və gələcəyə ünvanlanmış bir insan harayıdır.

Soylu Atalı: İstəkli soydaşlarımız, istədik ki, sizlərə təqdim elədiyimiz bu cür məsələlərimizə bir qəzet materialı, yaxud kitab materialı kimi baxmayasınız, bizimlə birgə düşünəsiniz. İstəyirik ki, yurdumuzda özümlüyümüzə doğru maarifçilik əməli genişlənsin.

**Yükümüzdən Böyük Fərəhimiz Yoxdur!
Atamız Var Olsun!**

*Günəş Aylı, 32-ci il.
(mart, 2010).*

